

GÖRÖGKATOLIKUS SZEMLELET

⊕ HIT ⊕ LÉLEK ⊕ ÉRTÉK – A GÖRÖGKATOLIKUS SZEMLE MAGAZINJA

GÖRÖGKATOLIKUS
SZEMLELET
SZERKESZTŐSÉGE
VI. ÉVFOLYAM 1. szám
2019. TAVASZ

Ára: 600 Ft

nka

KÉSZÜLT A
NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL

FELTÁMADT KRISZTUS!

A címben szereplő jánosi idézet és folytatása (Jn 15,1–10) a bizánci teológia és liturgia szellemében alkotó művészek között több ikonográfiai témát inspirált. Az egyik típuson egy fára emlékeztető szőlőtő a szervezőmotívum, amelynek törzsén Krisztus fél- vagy egész alakos ábrázolása jelenik meg, míg két oldalán a szabályosan tekeredő szőlővesszők által határolt körformájú mezőkben a tizenkét apostol látható, általában félalakban, az Üdvözítő felé fordulva. A kutatás szerint ez a kompozíciós típus a 15. század első felében a velencei fennhatóság alatt álló Krétán alakult ki. A ma ismert három legkorábbi példányát Angelosz Akotantosz festő jelezte, aki a sziget fővárosában, Candiában (ma: Iráklío) élt, 1450 körül hunyt el. A kutatók ezzel az ikon típussal kapcsolatban azt is felvetették, hogy a katolikus és az ortodox egyház között ekkoriban, a 15. század harmadik évtizedében formálódó egység kérdésében egyfajta állásfoglalásként, uniópárti ikonográfiai témaként értelmezhető. A festőről úgy vélik, hogy az uniót pártoló ortodoxok táborához tartozhatott, mivel többször is megfestette a Szent Péter és Pál találkozását, testvéri csókját ábrázoló ikont. Ezt a témát az 1439-ben, éppen június 29-én megkötött firenzei unió okán uniópárti ikonográfának szokták tekinteni. A Krisztust igazi szőlőtőként ábrázoló ikont kidolgozó Akotantosz szándéka az lehetett, hogy a Mester és tanítványai között fennálló egységet, amely minden egyházi közösség alapja, jól érthető módon mutassa be. Talán éppen ezzel, a téma uniópártiságával magyarázható,

TERDIK SZILVESZTER

MTA-SZAGKHF LENDÜLET GÖRÖGKATOLIKUS ÖRÖKSÉG KUTATÓCSOPORT

„Én vagyok az igazi szőlőtő...”

KÉPI VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA

hogy ez a típus aztán közel száz évre elfelejtődött, egyszerűen eltűnt a posztbizánci ikonfestészetből. Csupán az 1530-as években jelenik meg újra az áthoszi Nagy Lavra ebédlőjének falképei között. Ekkoriban már nem volt aktuális az unió, s a téma falképciklusokban elfoglalt helye azt mutatja, hogy inkább eucharisztikus értelmezése kezdett fokozottan előtérbe kerülni a 16. és 17. század folyamán: rendszerint a szentély közelében kap helyet, de más műfajokban, például kelyheken, Evangéliumos könyvek borítóján is feltűnik (Mantas 2003). Moldvában is ebben az időszakban készült egyik szép példája, a moldoviítai monostor Örömhírvétel-templomának belső, 1537-ben készült falképei között (1. kép) található. A téma nálunk sem ismeretlen, a nagydobosi görögkatolikus templom szentélyét is egy ilyen ikon díszíti 2001 óta (2. kép).

A János-evangéliumnak ez a szakasza inspirált egy másik, erősebb eucharisztikus utalásokkal teli, a mai szemlélő számára talán enyhén bizarrnak tűnő képi formát is: Krisztus ágyékendőben oltárra emlékeztető formájú sírján ül, és az oldalseből sarjadó, gyümölcsrel roskadásig teli szőlővessző egyik fürtjéből levet facsar egy kehelybe, mögötte a Szent Keresztfára áll (3. kép). Krisztust kísérhetik még kendőt vagy kelyhet tartó angyalok, a sír mellett feltűn-

het az ostorozás oszlopa is. A művészettörténeti kutatás ennek az ikonográfiai típusnak a nyugati eredetét hangsúlyozza, bár azt is megjegyzik, hogy kidolgozásakor a kiindulási alap éppen az a 12. századtól ismert bizánci ikontípus lehetett, amelyen Krisztust a kereszt előtt félalakosan, a sírban ülve ábrázolják. Ezt az ikont a bizánci hagyományban a „Dicsőséges király” titulussal illethetik (Puskás 2008, 215.), a bizánci templomokban állandó helye a proszkomidia fülkéjében lett. Variánsa a „Ne sírass engem, ó Anya”, amelyen az Istenszülő is megjelenik halott Fia mellett. A nyugati hagyományban is elterjedt ez a képtípus, a „Fájdalmak férjfiának” nevezik – Krisztust angyalok, Mária és János apostol kísérhetik.

A most tárgyalt, Jézust élő „szőlőtőként” ábrázoló típus valójában nem egy az egyben, hanem inkább szellemiségében emlékeztet a késő középkori nyugati ikonográfia eucharisztikus töltetű, erősen szimbolikus, allegorizáló képtémáira, amelyeken a szőlő, a szőlőskert, a szőlőprés kap hangsúlyos szerepet Krisztus megváltó művének bemutatásakor ószövetségi (főleg Izajás 6. fej.) és újszövetségi szöveghelyek (példabeszéd a gonosz szőlőművesekről) erőteljes vizualizálásával (Krisztus a présben stb., ezekről: Thomas 1953).

A „Krisztus, az igazi szőlőtő”-nek nevezett típus legkorábbi, általam ismert változata a kijevei barlangkolostor nyomdájában 1674-ben kiadott, akathisztoszokat és kánonokat tartalmazó könyv egyik metszete (4. kép). Minden bizonnyal az Édes Jézushoz írt akathisztiosz nyitóképeként használták, amelyet ugyanebben az évben Baranovics Lázár (1620–1693) kijevei ortodox hittudós „Igetrombiták az ünnepekre” című beszédgyűjteményében is felhasználta (Гусева–Каменева–Полонская, 1981, 18, 20, kat. 123, 127, ill. 1324.). A metszet értelmezését a rajta olvasható mondatzsalagok feliratai segítik (a fordításukban nyújtott segítséget Dobos Andrásnak köszönöm!). A címfelirattól kiderül, hogy a metszet „Urunk körülmetélését” ábrázolja. A kép középpontjában Jézus görög nevének kezdő- és utolsó betűje ragyog sugárkoszorúban. Felette angyalok zengik a háromszoros éneket, míg egy felirat a filippieknek írt levélből idéz töredékesen: „hogy Jézus nevére hajoljon meg minden térd a mennyben, a földön és az alvilágban...” (Fil 2,10–11). S valóban, úgy tűnik, hogy a földieket a háromkirályok – hiszen a karácsonyi ünnepkörhöz közel járunk még –, míg az alvilágot egy hétfejű sárkány képviseli. Krisztus egy oltáron/sírján ül, az oldalából sarjadó szőlővessző végén csüngő fürtöt egy tál felett facsarja, mindeközben Jézus háta mögött egy kés (sakterkés?) a szőlővesszőt metszi el. A szőlő szerepeltetése már önmagában is az Eucharisztia utal, Jézus vérenek első ontása mintegy megelőlegezi a keresztfán bőségesen kiömlő véret. Különös, hogy egy ilyen bonyolult allegoriával helyettesítenek egy szentírási epizódot. Míg a nyugati művészetben a késő középkortól egyre népszerűbbé vált a Jézus körülmetélése téma, mint Szűz Mária hét fájdalmának egyike, addig a bizánci művészetben soha nem ábrázolták, első példái is éppen ukrán területeken jelennek meg ebben az időszakban, nyilván a nyugati ikonográfia hatására. Ez az allegorikus kép Baranovicsnak az ünnepre írt beszédéhez kapcsolódik. A körülmetélés a névadás, vagyis Jézus neve napja is egyben, amit a nyugati hagyományban már az obszerváns ferencesek, később pedig a jezsuiták kapcsoltak össze Jézus nevének kiemelt tisztelésével, ami a 17. századi szláv ajkú ortodoxiában az Édes Jézust magasztaló akathisztoszban kulminált, ezért „sütötték el” abban a kötetben is. Érdemes megjegyeznünk, hogy Baranovics szóban forgó prédikációgyűjteményét a felső-magyarországi görögkatolikus parókiákon is nagy haszonnal forgatták, hiszen amikor 1750 és 1752 között Olsavszky Mihály Máneul püspök végiglátogatta közösségeit, több helyen csupán ezt az egy könyvet találta a papoknál.

A kompozíció Krisztust és a szőlőfürtöt ábrázoló része másfél évtized múlva, 1691-ben már egyértelműen az Eucharisztia utaló értelmezéssel tűnik fel a lvovi Istenszülő elszenderüléséről nevezett ortodox testvérület nyomdájában kiadott Liturgikon címlapján (5. kép). A szignált fametszet egy helyi mester, Nikodim Zubrickij műve. A címlap ikonográfiailag sokrétű, jól szerkesztett munka: a szőlőt facsaró Krisztus a középtengelyben, a címfeliratot tartalmazó mező

keretének ívén ül két angyal által tartott fehér leplen, a szőlő levét felfogó kelyhet Jakab apostol és „pátriárka” tartja, aki minden bizonnyal az Úr rokonával, Jeruzsálem első püspökével azonos. Feltehetően nem liturgiaszerzőként került ide – hiszen ebben az időben még nem ismerték, nem végezték a Jakab-liturgiát ezen a vidéken –, hanem mert vértanúságot szenvedett (vö. ApCsel 12,2): ő itta ki a tanítványok közül elsőként azt a kelyhet, amelyet Jézus későbbi sorsukra utalva említett nekik (vö. Mt 20,22). A címlapmetszeten látható még az evangéliumban elmerülve olvasó Szent Péter, lentebb egész alakban a két liturgiaszerző, Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil, előbbi mellett a kommentárjait sugalmazó Szent Pál is megjelenik. A lap alján Teológus Szent János oldalán Teológus (Nazianzi) Szent Gergely és Nisszai Szent Gergely félalakja tűnik fel. Az alsó sarkokban a liturgia szent színeinek ószövetségi előképeként a kánaáni szőlőfürt és frigyáda látható, míg a cím felett a mellét feltépő, fiókáit saját vérével tápláló pelikán utal Krisztus áldozatára.

Zubrickij a „Krisztus mint szőlőtő” önálló változatát is elkészítette, amely egy akathisztoszokat tartalmazó könyvben jelent meg 1699-ben, feltehetően ugyancsak az Édes Jézushoz szóló akathisztosz illusztrációjaként (3. kép).

Minden bizonnyal alapvetően ez utóbbi metszet szolgált előképül azokhoz a festett ikonokhoz, amelyek a 18. században nagy számban készültek ukrán területen és a Kárpáti régióban. Bár a kijevi nemzeti képtár gyűjteményében lévő példák éppenséggel a festők kompozicionális kérdésekben megnyilvánuló önállóságáról is tanúskodnak. Az egyik, 1740-es évekre datált darabon Krisztus nem préseli a véré, hanem oldalsebét kezével tágitja ki, hogy vére bőségesebben ömöljön egy angyal által tartott kehelybe, míg egy másik angyal a szőlőfürt alá tart kelyhet (6. kép). Egy másik, már a 18. század végén keletkezhetett ikonon Krisztus felhőn ül, és két főangyal kíséri, akik nem kapcsolódnak be a szőlő levének gyűjtésébe (7. kép). Az előbbi típus még a 19. században is tovább élt különböző sokszorosított műfajokban.

A Lengyel Királyságban élő görögkatolikusok számára is ezek a kijevilovi metszetek közvetíthették ezt a képtípust. Az egykor Dél- és Kelet-Lengyelországban élő nagyszámú görögkatolikus népesség nehezen vészelte át a 20. század közepén őket sújtó lakosságcserét, aminek következtében számos templomuk elpusztult, elhagyatottá vált, vagy felekezetet váltott. Az így gazdátlanra váló szakrális tárgyi emlékeik lassacskán megtöltötték a vidék múzeumait, a skanzeneket, máskülönben a pusztulás elkerülhetetlenné vált volna. A múzeumi gyűjtemények anyagában többször előfordul ez az ikonográfiai téma. A sanoki ikonmúzeum három nagyon szép példát őriz, eredetük ismeretlen, egykor minden bizonnyal fatemplomok szentélyében, az előkészítő asztalok ikonjaiként funkcionáltak (8–10. kép).

A történelmi Magyarországon is megjelent ez a képtípus, a Munkácsi Egyházmegye területéről több 18. századi darabot ismerünk. A ladomérvágási Szent Paraszkéva-templomban a főoltár szentségházának ajtaját díszíti, a 18. század második feléből származhat (11. kép; Pavlovský 2007, 74.). A mai Kárpátalja területéről három olyan példát közöltek, ahol a templomok előkészítő oltárának képeként jelenik meg, mindegyik a 18. század közepéről, második feléből származhat: Vihasos (Viska), Ungbükkös (Bukivcova; 12. kép), Csontos (Kosztrino). A festők

nem ismertek, a helyi alkotókon kívül galíciai importtal vagy onnan jövő vándormesterek működésével is számolhatunk. Különös darab a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményében magánhíttára szánt, faragott változat, amely a 19. század végén, talán lemke vidéken készült (13. kép).

A történelmi Munkácsi Egyházmegye területén Máramarosból ismerjük a képtípus legtöbb példáját, ezek javarészt a 18. század második felében készültek, főleg a fatemplomokat díszítő falképeken fordulnak elő. Nyolc fatemplomban is fennmaradt egy ábrázolása, mindenhol a szentély északi falán, az előkészítő oltárhoz közel festették meg ezeket a kompozíciókat, többségük Alexander Ponehalszki, itt élő mester alkotása lehet (például Borsá; 14. kép). Ikonváltozata sem ismeretlen ebben a régióban, a budfalvi felső templom egyik táblaképe, valamint a kalinalvi fatemplom triptichonjának egyik szárnyán is szerepel, ezek is Ponehalszki művei.

Szerb környezetben ritkán fordul elő, csupán a Bánátról ismert néhány példa, feltehetően az ukrán területen megjelent liturgikus könyvek közvetítették erre a vidékre is. Erdélyben az üvegikonokon terjedt el leginkább a „Krisztus igazi szőlőtő” típus, a populáris technikának köszönhetően még ma is gyakori téma (15. kép). A kortárs ikonfestők közül Ioan Popa, erdélyi származású ikonfestő a II. Konstantin havasalföldi fejedelem (Constantin Brâncoveanu) és négy fia, valamint kulcsára vértanúságát kapcsolta ehhez az ikonográfiai témához (16. kép). Az uralkodót, fiait – akik közül a legkisebb csupán 11 éves volt – és kulcsárát 1714. augusztus 15-én fejeztette le a szultán Isztambulban a keresztény követek jelenlétében, mivel nem voltak hajlandók áttérni az iszlám vallásra. A román ortodox egyház 1992-től szentként tiszteli őket, ünnepüket augusztus 16-án tartják. Ez az ikon az Eucharisztia és a vértanúság kelyhét kapcsolja össze.

A nyugati hatásra, de bizánci alapformából építkező „Krisztus mint igazi szőlőtő” ikonográfiai téma az ukrán ortodoxiában született meg a 17. század végén, hogy aztán a 18. században a Kárpát-vidéki görögkatolikus művészetében teljességen ki. Értelmezésében segít, hogy az oltárformájú siron Krisztus testével és a kehelybe csurgó szőlő termésével az Eucharisztia színeire, a kenyérré és a borra utal, talán túlzóan didaktikusan. Egyesek szerint azt kívánja nekünk tanítani ez a kép, amit a Szent Liturgia Kerub-éneke alatti imában a pap mond:

„Mert te vagy a feláldozó s aki feláldoztatol, az elfogadó s aki kiosztatol, Krisztus Istenünk...”

Mások szerint Damaszkuszi Szent János húsvéti kánonjának irmosza jelentheti az értelmezés kulcsát:

„Jertek, igyunk új italt, nem a kemény sziklából csodásan fakasztottat, hanem a Krisztus sírjából csörgedező halhatatlanság forrását, kiben megerősödünk!”

Igazából mindkettő benne van.